Bèèëne en borre voor 'branden'. Over r-metathesis in Limburg

J. Goossens

bron
J. Goossens, *Bèèëne en borre voor 'branden'. Over r-metathesis in Limburg* (Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, Nr. 100). Hasselt 1999

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/goos003beee01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde VLDN

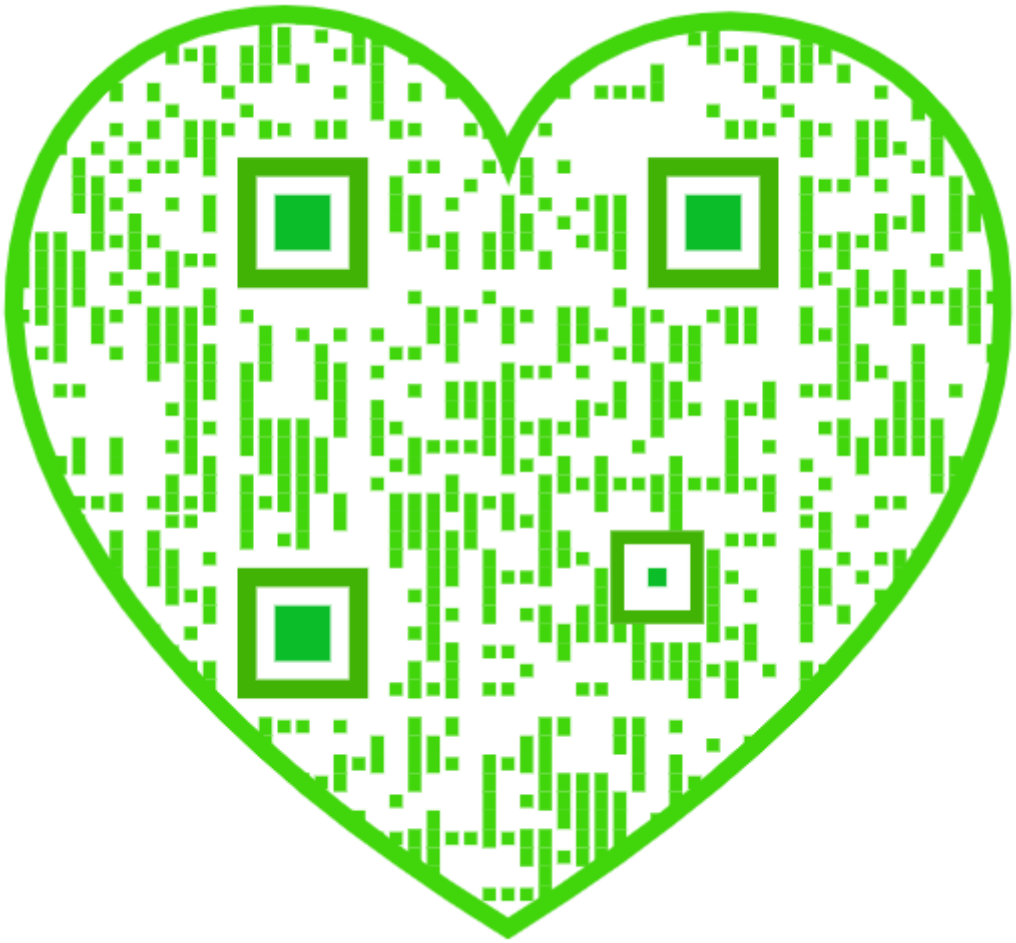

Bèèëne en *borre* voor ‘branden’ Over *r*-metathesis in Limburg

Een verschijnsel dat in alle Westgermaanse talen voorkomt, is de zogenaamde *r*-metathesis vóór dentaal. Bedoeld wordt dat een *r* die enerzijds door ten minste één medeklinker wordt voorafgegaan en anderzijds wordt gevolgd door een korte klinker waarop op zijn beurt een dentale medeklinker (*d, t, s, n, l*) volgt, met die korte klinker van plaats verwisselt. Vergelijk b.v. het Duitse *dritte*, waar de *r* nog op zijn oude plaats staat, met het Nederlandse *derde* en het Engelse *third*, waar hij naar achteren is verschoven, dus metathesis heeft ondergaan. De Duitse standaardtaal heeft slechts zelden metathesis. Een voorbeeld is hier *bersten*, naast Nederlands *barsten* en Engels *burst*. Het Oudhoogduits en Oudnederduits (Oudsaksisch) hadden nog *brestan*, het Oudnederlands (Oudnederfrankisch) *breston*, maar het Oudengels had al *berstan*.

Dialectgeografisch gezien is het zuiden van het Duitse taalgebied (het Opperduits) bijna vrij van metathesis, maar naarmate men verder naar het noorden komt, groeit het aantal gevallen met metathesis[1]. Tegenover Zuidduits *brunnen* staat het meer noordelijke *born* (Nederlands *bron* is een Hoogduits leenwoord). Andere woorden waarbij het grootste (noordelijk) deel van het Duitse taalgebied metathesis heeft, zijn het al genoemde *bersten* (vergelijk daarmee *Gebresten* ‘gebrek, ziekte’), *korst* (zuidelijk en standaardtaal *kruste*) en *kers* ‘tuin-, waterkers’ (zuidelijk en standaardtaal *kresse*). Sinds de studie van Küppersbusch (1931) over ‘Born und Brunnen’ wordt aangenomen dat de metathesis, die in Engeland al in de oudste overlevering (circa 700) voorkomt, zich op het continent sedert het midden van de 9de eeuw verspreidde, en wel van noord naar zuid, tot in Zwitserland en Beieren toe, waarna dan later in de middeleeuwen een tegengestelde beweging vanuit het zuiden op gang kwam. Deze wordt gesteund door de Duitse standaardtaal, die in de regel op zuidelijk standpunt staat. Die steun kunnen we zelfs in Limburg observeren: de grenzen tussen *borst* en *brust, dertig* en *dreissig, deersen* (*dorsen*) en *dreschen, vers* en *frisch* (Nederlands *fris* is een Hoogduits leenwoord) snijden een smalle strook in het zuidoosten van Nederlands Limburg samen met het Belgische Land van Overmaas van het Nederlandse en Vlaamse westen af. De vier lijnen vallen niet helemaal samen; hun trajecten lopen iets ten westen van de Benrather lijn.

Maar ook ten westen van Limburg treffen we nog metathesis-grenzen aan. Van de volgende vier woorden valt de isoglosse in de Vlaamse provincie Brabant op de taalgrens: van oost naar west *berd, bord* tegen *breed* ‘plank’, *gers* tegen *graas* ‘gras’, *terden, terten, terren* tegen *treden* ‘idem’[2], *sport* tegen *sproot* ‘sport

1 Details over de voorbeelden die verderop worden genoemd, zullen in een latere publicatie volgen.

2 Tenminste als J. van Ginneken, Waalsche en Picardische klankparallellen; in: *Onze Taaltuin*, 2 (1934), pp. 289-306, op p. 298 gelijk zou hebben. Zijn grenstrekking bij *treden* (hij laat de isoglosse ten zuiden van Leuven op de taalgrens vallen) steunt mijns inziens op onbetrouwbare gegevens uit het materiaal-Willems voor Sint-Pieters-Jette O 174a en Sint-Joris-Weert P 130, terwijl hij zich wat Leuven P 88 en Tildonk P 21 betreft, moet hebben vergist. Zijn mogelijke bron voor Leuven, L. Goemans, Het dialect van Leuven: eene phonetisch-historische studie, in: *Leuvensche bijdragen*, 2 (1897-98), pp. 176, 103-186, 219-324, geeft op p. 171 ‘trə̀n of trejen’. Willems' informant voor Tildonk schrijft bij de vragen *terden* en *terten* telken ‘niet’, en bij *treden*: ‘treeë’. Voor een of twee plaatsen ten

(van een ladder)'. Daarbij valt op dat het optreden van de metathesis in de regel gepaard gaat met een korte, het ontbreken ervan met een lange klinker. Telkens is dan de lange klinker door rekking van een oorspronkelijk korte ontstaan, in *breed, graas* en *sproot* in de oude verbogen vormen van die woorden (b.v. *brede, graze, sprote*), waar hij in open lettergreep stond. Van daaruit werd hij dan door analogie op de onverbogen vormen overgedragen, zoals dat overigens ook gebeurde in Limburgse woorden als *daag* voor *dag, wèèg* voor *weg, smeed* voor *smid, hoof* voor *hof*. In *treden*, waar de *d* is uitgevallen (*tree[j]ë*) staat hij nog steeds in open lettergreep. Dit doet vermoeden dat de metathesis in het westelijke terden, terten, terren in vormen als die van de derde persoon enkelvoud (vergelijk Duits *er tritt*) is ontstaan en van daaruit analoog op de tweelettergrepige vormen van de infinitief en de eerste en derde persoon meervoud is overgedragen. We kunnen dus begrijpen dat de handboeken voor historische grammatica van het Nederlands in de beschrijving van de voorwaarden van de metathesis opnemen dat de volgende dentaal tautosyllabisch moet zijn, dat wil zeggen: tot dezelfde lettergreep dient te behoren, wat hij in vormen zonder metathesis als *treden* en verbogen *brede, graze* en *sprote* dus niet doet. Toch zijn we daarmee nog niet uit de moeilijkheden, want het Vlaamse (dus zuidwestelijke) Middelnederlands heeft *verde* voor 'vrede' en *storte, sturte* voor 'strot', waarvoor elders in het Middelnederlands *strote* staat.[3] Vandaag heeft zelfs nog een deel van de Vlaamse dialecten *tert(e)* voor 'trede'. Het is niet goed in te zien hoe de beschreven analogie in die woorden zou hebben kunnen werken. We moeten daarom misschien aannemen dat in het zuidwesten van het Nederlandse taalgebied de eis van het tautosyllabisch karakter van de dentaal niet gold.

Ik ga hier nu niet op verdere details in en constateer samenvattend dat het Limburgs gekarakteriseerd kan worden als een dialectgroep die zich - van de grensstrook Kerkrade-Vaals afgezien - van de aangrenzende Duitse dialecten onderscheidt doordat het zich in een aantal gevallen aan de Hoogduitse 'ontmetathisering' heeft onttrokken, en van de aangrenzende Brabantse en Vlaamse doordat het in een aantal andere gevallen door klinkerrekking een metathesis heeft voorkomen of die door analogie weer ongedaan heeft gemaakt.

In het zo gekarakteriseerde Limburgse dialectgebied is er nog meer aan de hand. Door Limburgs Haspengouw loopt de grens tussen *vors* en *frosch* in de samenstelling *kwakvors/kwakvros(ch)*. Hij kan getrokken worden van aan de

zuidwesten van Mechelen moet Van Ginneken over gegevens hebben beschikt die ik niet kan controleren. Ik vermoed zelf dat de grens tussen de types *terden* en *treden* ten zuidwesten van Brussel; maar nog in Vlaams-Brabant, op de taalgrens valt, een beetje ten westen van de grens tussen de types *sport* en *sproot*.

3 Het moderne Brabants en Limburgs hebben overigens het op Middelnederlands *strote* teruggaande *stroot*. Er bestaat geen bevredigende uitleg voor de combinatie van korte klinker en ontbrekende metathesis in standaardtalig *strot* en *gras*.

taalgrens tussen Rukkelingen-Loon P 223 en Batsheers P 221 tot tussen Genk Q 3 en Beverst Q 72. Daar stoot hij op een centraal Limburgs gebied waar de samenstelling is vervangen door een afleiding, *kwakkert*, en we dus het spoor kwijtraken. Het is in het Rijnland dan weer min of meer herkenbaar vanaf de Selfkant ten oosten van Sittard, waar het dan verder in oostelijke richting loopt. Het verloop van die grens in Duitsland past in de boven gegeven schets, maar in Limburgs Haspengouw is het raadselachtig.[4]

Er zijn daarnaast Limburgse relicten met een metathesis die in het Nederlands en ook wel elders in de Nederlandse dialecten is verdwenen. Een daarvan is *born* voor 'bron', dat nog in een aantal Haspengouwse plaatsen voorkomt, ook in de betekenis 'drinkwater'. Stevens (1986), 96 geeft het, gespeld *bùo'n*, als woord van de oudste generatie in Tongeren. Deze spelling maakt duidelijk dat de naar achteren gesprongen *r* vóór de dentaal in Haspengouw secundair uitvalt, zoals hij dat ook doet in gevallen die nooit metathesis hebben gehad, b.v. in *kot* 'kort', *dos* 'dorst', *kèèën* 'kern'. Deze observatie hebben we ook nodig bij de beoordeling van het volgende geval, waar we nu wat uitvoeriger bij blijven stilstaan: het werkwoord *branden*, in het Middelnederlands meestal nog *bernen*, ook *bornen, berrenen, barnen*. In het Nieuwnederlands heeft de metathesis zich kunnen handhaven in het eerste lid van de nominale samenstelling *barnsteen, bernsteen*. In het werkwoord is ze ongedaan gemaakt, naar aangenomen wordt 'onder invloed van 't znw. *brand*, 't praet. *brande* en 't part. *gebrand*.' Immers, er is 'Geen metathesis vóór *nd, nt*: *omtrent, rund* (*r* uit *hr*), *rand, trant*', zo Schönfeld-van Loey (1970), 71.

Zin 126 in de Limburgse delen van de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND 8 en 10) luidt als volgt: *Ons oud huis is afgebrand*. Het laatste woord in deze zin is een participium; het zou dus met zijn *-nd* geen metathesis mogen hebben. Maar op bijgaande kaart vinden we drie gebieden waar het volgens de RND wel metathesis heeft. Het eerste (verticaal gearceerd) treffen we aan in Belgisch-Limburgs Haspengouw, met *aofgebèèënd, -bjend, -bjaand, -bjand*, waarin dus de *r* vóór de volgende dentaal is verdwenen, echter niet zonder zich met de voorafgaande klinker te hebben versmolten tot een zwevende of stijgende tweeklank, zoals dat daar b.v. ook het geval is in *pèèëd, pjed, pjaad* of *pjad* voor 'paard' of *kèèël, kjel, kjaal* of *kjal* voor 'ker(e)l'. Het tweede en derde metathesisgebied (horizontaal gearceerd), met *aafgebord*, bevinden zich in Nederlands Limburg: een klein ten westen van Sittard en een wat groter rondom Weert en ten zuidwesten van Venlo. Hier is niet de *r* uitgevallen, maar wel de volgende *n* eraan geassimileerd. Bovendien heeft de klinker er zich tot een *o* ontwikkeld, wat vóór een gemethatiseerde *r* vaker voorkomt: vergelijk *bord* en *dorsen* met Duits *brett* en *dreschen* en dialectisch *korsmis* voor *kerstmis, dorde* voor *derde, porsen* voor *persen, vors* voor *vers*. Zie hiervoor o.a. hoofdstuk VII in Van den Berg (1938).

4 Maastricht en enkele dorpen in de omgeving - dus ten oosten van de metathesis-grens - hebben *kwakvors*. Dit is wel een gedeeltelijke aanpassing aan de standaardtaal, typisch voor een stadsdialect.

Ook Montfort L 382, tussen de twee Nederlands-Limburgse metathesis-gebiedjes in, heeft volgens de RND *aafgebord*.

Waarom heeft *afgebrand* in de genoemde gebieden metathesis? Als we kunnen aantonen dat ook de infinitief en de onvoltooid tegenwoordige tijd daar metathesis hebben, is het antwoord gemakkelijk: dan hebben we te maken met de omgekeerde analogie van de Nederlandse. De metathesis heeft zich dan vanuit de infinitief en het praesens, waar ze zich als een relict had kunnen handhaven, in het deelwoord doorgezet.

Er is voldoende materiaal beschikbaar om die stelling hard te maken. In de Nijmeegse enquête van Schrijnen - van Ginneken - Verbeeten uit 1914 en de eerste Leuvense vragenlijst van Grootaers uit 1921 werd verzocht het werkwoord *branden* en het zinnetje *De kachel brandt* in het dialect om te zetten. De eerste opvraging leverde materiaal op voor Nederlands Limburg, de tweede onder andere voor Belgisch Limburg. Voor het Belgische Land van Overmaas, van de Maas tot aan de Duitse grens, werd - wel hoofdzakelijk in de tweede helft van de jaren twintig - dialectmateriaal verzameld op een manier waarover Welter (1933) in zijn inleiding verslag heeft uitgebracht. Het leverde er voor alle 25 afgevraagde plaatsen noteringen van de infinitief op. Er is dus voor de drie Limburgse deelgebieden materiaal voor de infinitief en voor twee van de drie ook voor de derde persoon enkelvoud, dat van ongeveer drie tot vier decennia ouder is dan de RND-gegevens voor het participium[5]. Als onze analogie-hypothese juist is en als ook ons vermoeden klopt dat de metathesis in *bernen* ‘branden’ in het defensief is gedrongen, dan zouden niet alleen de genoemde Limburgse gebieden in de infinitief en de 3de persoon enkelvoud in het vermelde materiaal metathesis moeten vertonen, maar zou dat verschijnsel in die vormen ook buiten de randen ervan moeten worden aangetroffen. In dat vermoeden worden we gesterkt doordat één van de RND-enquêteurs, Stevens, in een zevental plaatsen waar hij het type *aafgebrand* optekende, ook de infinitief en/of de 3de persoon enkelvoud noteerde, kennelijk omdat die in die plaatsen door hun metathesis met het participium contrasteerden: vijfmaal in Overmaas (in Sint-Pieters-Voeren Q 247a, Montzen Q 253, Hendrikkapelle Q 254, Lontzen Q 259, Baelen Q 279), waar het participium geen enkele maal metathesis vertoont, en tweemaal onmiddellijk ten oosten van het Haspengouws gebied met metathesis in het participium (in Vlijtingen Q 171 en Zichen-Zussen-Bolder Q 179).

Onze verwachtingen worden ruimschoots vervuld. In de afgebakende gebieden met metathesis in het participium werden voor de infinitief en de 3de persoon enkelvoud praesens uitsluitend eveneens vormen met metathesis opgetekend. De gegevens van dit type buiten die gebieden zijn op de kaart apart ingetekend, die met verdwenen *r* als cirkeltjes, die met verdwenen *n* als vierkantjes. Het wordt nu duidelijk dat er in Limburg twee gebieden met een verschillend metathesis-resultaat hebben bestaan: een noordelijk met het type

5 Ik heb het materiaal-Willems uit de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw onderzocht. Het levert voor een aantal plaatsen bevestigingen van de gegevens uit de drie genoemde enquêtes op, maar geen relevante aanvullingen.

borren en *bort* en een zuidelijk met het type *bèèënen, bieënen* en *bèèët, bieët*,[6] met verdere ontwikkelingen van het vocalisme. In het uiterste zuiden, in Eupen en onmiddellijke omgeving, gaat het zuidelijke vocalisme gepaard met behoud van de *r* in plaats van de *n*. Het ziet er naar uit dat de verbreking van het contact tussen de twee metathesis-gebieden van Maastricht en de verbrokkeling van het noordelijke van Roermond (en Maaseik) is uitgegaan.

Afzonderlijk aandacht verdient Belgisch Overmaas. Hier blijkt de analogie waardoor elders het participium de metathesis van de infinitief en het praesens overnam, niet te hebben gewerkt: tegenover *bieëne, bèèëne, bèèëre* staat hier overal *gebrand*. Overmaas kan dus op de kaart niet als afgebakend gebiedje verschijnen. Welter (1933), 176 en 177 biedt een bespreking en een kaartje van de Overmase vormen van de infinitief. In Teuven Q 209, Moresnet Q 252, Kelmis Q 255 en Kettenis Q 283 noteerde hij *brèèëne*, in Sint-Martens en Sint-Pieters-Voeren Q 247 en 247a *brieëne*, wat versmeltingen zijn van het oudere *bèèëne, bieëne* en het uit het oosten opdringende *brennen*,[7] bij *brieëne* eventueel ook het aangrenzende zuidwestelijk Nederlands-Limburgse *brannen*.

Is het mogelijk, bij benadering vast te stellen waar in het verleden de grens tussen onze twee metathesis-types heeft gelopen? Met dat doel heb ik een woord onderzocht dat een met gemetathiseerd *bernen* vergelijkbaar vocalisme, gevolgd door een identiek consonantisme vertoont. In het Nederlands is het een schrijftaalwoord: *gaarne*. Duidelijker is de overeenkomst in de klinker van de Duitse vorm: *gern(e)*. Het komt in twee RND-zinnen voor (zinnen 31 *De beesten drinken gaarne lijnzaadmeel* en 66 *Eten zij ook gaarne kaas?*). Het vocalisme komt met dat van het Haspengouws metathesis-type van *bernen* en dat van *paard* en *kerel* overeen (het ondertype *gjan* is echter langs de oostkant vaak verkort tot *gan*), de volgende consonant is ten noorden van de stippellijn op de kaart een *r*, ten zuiden een *n*. Die loopt netjes waar hij volgens onze verwachting dient te lopen, tussen het *beeënen*- en de *borren*-gebieden door. Waar hij even ten westen van het Drielandenpunt Belgisch Overmaas bereikt, heb ik hem niet doorgetrokken, omdat de streek ten oosten van Voeren een menggebied is van vormen met *r* en met *n*, waarbij de *r* veld blijkt te winnen. In Eupen en de onmiddellijk aangrenzende dorpen is de *r* vast.

Er is een aanduiding dat de *r* in *gèèr* ook in Nederlands Limburg veld wint: in Wijlre Q 201, ten noorden van de *r/n*-lijn, werd het met *n* opgegeven, wat een relictuitspraak moet zijn, terwijl omgekeerd de uitspraak met *r* in Eijsden Q 198, ten zuiden van de lijn, wel een voorpostrealisatie is. Of Maastricht, dat nog juist

6 Etymologisch zijn eigenlijk twee werkwoorden te onderscheiden: het sterke **brinnan*, waarvan het voltooid deelwoord *gebronnen* nog in Frans Vlaanderen voorkomt, en het zwakke causatief **brannjan* met zijn participium *gebrand*. Ze zijn door elkaar gelopen, zoals ook *zwimmen* (**swimman*) en *zwemmen* (**swammjan*) - het Duits onderscheidt nog *schwimmen* en *schwemmen* - en zoals ook nog in de Hollandse substandaard *liggen* en *leggen*.

7 Het Leuvense materiaal heeft voor Welkenraedt Q 278 de types *beeëne* en *breeëne* naast elkaar.

ten noorden van de lijn ligt, vroeger het type *bèène* of het type *borre* heeft gehad, is niet meer te achterhalen: Franquinet (1851-52), 257 heeft al *brannen*.

Met een korte notitie over de infinitieven met ongedaan gemaakte metathesis kunnen we deze kleine bijdrage voor Hans Jansen afsluiten. Afgezien van Epen Q 207, waarvoor het bij Overmaas aansluitende *bjène* werd opgegeven,[8] heeft het zuidoosten van Nederlands Limburg het uit het aangrenzende Duitse oosten overgenomen *brennen*. Westelijke grensplaatsen met *brennen* zijn Sittard Q 20, Oirsbeek Q 33, Heek (Hulsberg) Q 110, Gulpen Q 203, Mechelen Q 204a. Dat is iets westelijker dan bij de vier in het begin genoemde metathesis-grenzen. Ten westen van deze lijn en in heel Belgisch Limburg buiten het metathesis-gebied heerst het type *brannen*. De streek rondom Roermond tussen de twee *gebort*-gebiedjes in, heeft in *brannen* mouillering van de *n*, dus *branje*. In de 3de persoon reikt die mouillering (*branjtj*) nog wat verder naar het westen, tot Opitter L 362 en Opoeteren L 415 in Belgisch Limburg. *Brannen, branjen* wordt door zijn sprekers zonder meer met Nederlands *branden* geïdentificeerd, daar de combinatie *-nd-* hier normaal als *-nn-*, *-nj-* wordt gerealiseerd: vergelijk *ronje* voor ‘ronde’ en *vinje* voor ‘vinden’. De dialecten van noordelijk Nederlands Limburg van Venlo af tenslotte hebben de vorm *branden*, soms met rekking van de klinker (*braande*).

8 Dit wordt bevestigd door het materiaal-Willems, waar voor Epen de spelling *baene* verschijnt.

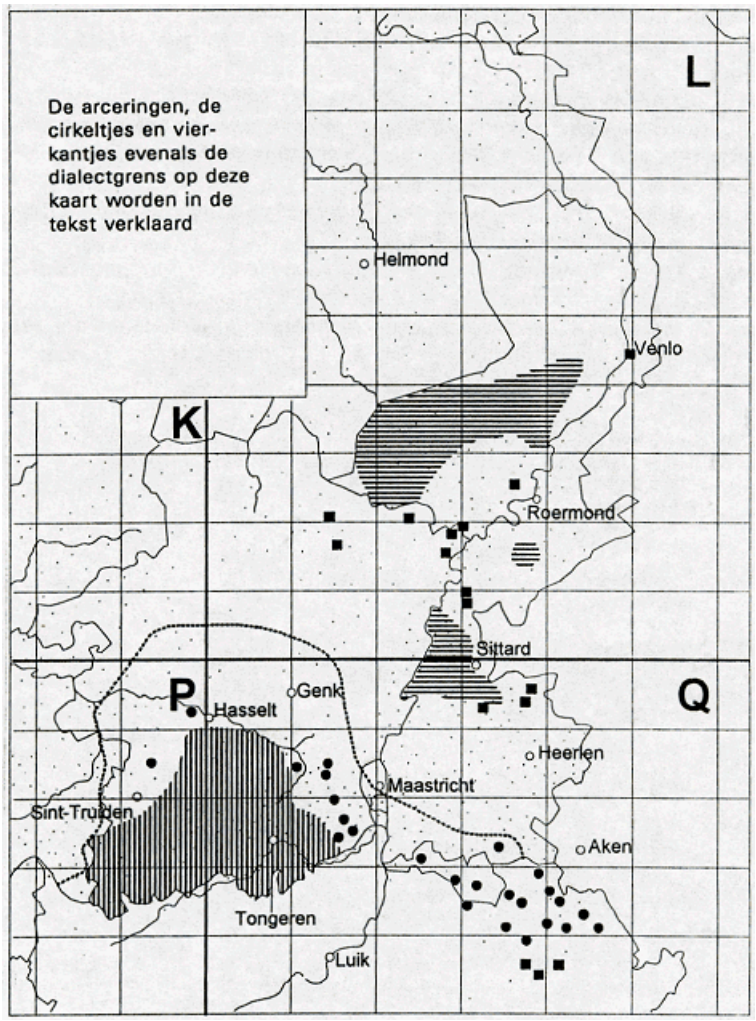
De arceringen, de cirkeltjes en vierkantjes evenals de dialectgrens op deze kaart worden in de tekst verklaard
L
K
P
Q
Helmond
Venlo
Roermond
Sittard
Genk
Hasselt
Heerlen
Maastricht
Sint-Truiden
Aken
Tongeren
Luik

Literatuur

Berg, B. van den (1938): *Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied*. Leiden.
Franquinet, G.D. (1851-52): Proeve over het taal-eigen der stad Maastricht I. In: *Archief voor Nederlandsche taalkunde* 3, 251-284.
Küppersbusch, E. (1931): Born und Brunnen. Studien zur *r*-Metathese. In: *Teuthonista* 8, 55-94.
RND 8 (1962): E. Blancquaert, J.C. Claessens, W. Goffin en A. Stevens: *Dialekt-atlas van Belgisch-Limburg en Zuid-Nederlands-Limburg*. Antwerpen.
RND 10 (1966): A. Hol en J. Passage: *Dialect-atlas van Oost-Brabant, Noord-Limburg en de Rivierenstreek*. Antwerpen.
Schönfeld-van Loey (1970): A. van Loey, *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands*. Achtste druk. Zutphen.
Stevens, A. (1986): *Túngërsë Dïksjënêer. Woordenboek van het Tongers met een Nederlands register door Mevr. A. Lefebure-Meyers*. Tongeren.
Welter, W. (1933): *Die niederfränkischen Mundarten im Nordosten der Provinz Lüttich*. Unter Mitwirkung von J. Delhez, L. Grootaers und J. Langohr. Den Haag.